

Haiba Lastekodu külastus 18.12.2012

Tiiu Meres, lastepsühholoog

Külastuse ajal nägin väheseid lapsi – üht beebit, kes ootas kiirabi, kolme koolieelikut ja kaht noormeest. Laste seisund tundus kõrvaltvaatajana tunduvalt parem kui täiskasvanutel. Lastekodu peamised probleemid tunduvad tulenevat sellest, et personal püüab vapralt oma kohustusi täita, kuid ei suuda seda piisaval määral ning on väga väsinud.

Oma erialast lähtuvalt panen siia kirja mõned mõtted, mis on seotud asenduskodu lapsi eluks ette valmistava rolliga ja lapsi hooldavate täiskasvanute rolliga selles. Minu kui psühholoogi silmade läbi tunduvad põhiprobleemid olevat üldises asenduskodude töö korralduses Eesti Vabariigis, mitte niivõrd konkreetse asutuse personali töövõttes või käitumises. Vabandan, kui jutt sai liiga pikk.

Asenduskodu eesmärk on rahuldada lapse põhivajadusi, luua talle turvaline ja arenguks soodne elukeskkond ning valmistada laps ette võimetekohaseks toimetulekuks täiskasvanuna. (Sotsiaalhoolekande seadus).

1. Turvaline ja arenguks soodne elukeskkond.

Turvalisuse tagamiseks on tarvilikud esmaste eluvajaduste täitmine (peavari, toit, riided jms.), aga ka stabiilne ettearvatav keskkond ning stabiilsed rahuldust pakkuvad sotsiaalsed suhted. Kui füüsilised keskkonnatingimused on Haiba lastekodus rahuldavad, teatud määral isegi paremad kui paljudel Eestis oma vanematega koos kasvavatel lastel, siis keskkonna stabiilsus ja sotsiaalsed suhted jätvavad soovida.

Keskkonna stabiilsuse all mõtlen siin niisugust elukorraldust, kus laps saab ette näha, mis tema elus toimub ja ka oma tegevusega omaenda käekäiku kujundada. Samuti on oluline see, kuivõrd saab laps asenduskodu tõepoolest koduks pidada: kas see on koht, kuhu teda oodatakse vaatamata sellele, mis tema elus on vahepeal toimunud ja kas tema eest vastutavad täiskasvanud tulevad lapsega toime.

Haiba lastekodus on laste liikuvus küllaltki suur – nii tulejaid kui lahkujaid on palju. Üks ja sama asutus osutab nii varjupaigateenust kui asenduskodu teenust. Seetõttu jäävad nii laste omavahelised seosed kui seosed laste ja täiskasvanute vahel paratamatult pinnaliseks. Kui ei ole teada, kas järgmisel nädalal on pere samas koosseisus kui eelmisel, kes on minemas, kes tulemas, siis ei ole ka mõtet kiinduda, veel vähem teha mingeid pikemaajalisi plaane ja kavasid. Laste käekäik ei sõltu niivõrd mitte nende endi mõtetest ja tegudest kui lastekodu kui organisatsiooni võimalustest ja vajadustest. Nendest ei ole aga lastel endil kuigi head ülevaadet, samuti mitte võimalust kuidagi organisatsiooni tegevust olulisel määral mõjustada. Võib öelda nii, et kontrollitunne oma elu üle on lastekodus viibival lapsel küllaltki väike. Kui laps on saanud täiskasvanuks, siis eeldab ühiskond temalt väljakujunenud enesejuhtimisoskuste olemasolu. Kui neid oskusi ei ole varem vaja olnud, siis on nad lapsel täiskasvanuikka jõudes ka olemata.

Laste olukorra muudab ebastabiilseks ka suur laste arv peres, mis ületab seaduses ette nähtud norme. Mida rohkem lapsi peres, seda rohkem muutusi ja seda vähem stabiilsust. Saan aru, et lastekodu majanduslik olukord pole kiita ning sellega seoses vajab lastekodu rohkem lapsi oma nimekirja. Samas toob lapse seisundit mitte arvestav vaid pearaha

tähtsustav vastuvõtupoliitika kaasa selle, et Haiba lastekodusse on sattunud lapsi, kelle erivajadustega toime tulekuks ei ole personalil piisavat ettevalmistust ega ka lastekodul vahendeid erivajadusega lapse arengu piisavaks toetamiseks. See toob kaasa töötajate abitusetunde, arusaam oma abitusest aga tekitab süütunnet. Süütunne omakorda suurendab stressitaset ja töötajate omavahelisi lahkkelisid ning raskendab positiivsete toimivate suhete ülesehitamist kasvandikega.

Meie külastuse ajal oli lastekodu nimekirjas üks noormees, kes kohal viibis töötajate sõnutsi üliharva. Samas ei olnud tema jaoks olemas „oma“ kohta: kui ta juhuslikult ette teatamata saabuma peaks, siis leitakse talle paik madratisil ühe noorema lapse toas põrandal. Kui asenduskodu eesmärgiks on tõesti kodu ülesannete täitmine, siis on seesugune asjade korraldus arusaamatu: ka siis, kui noor käitub valesti, peaks ta omas kodus siiski oodatud olema. Praegune olukord muudab ebakindlaks ka noorema toaelaniku: kunagi ei tea ju ette, millega päev lõppeda võib.

Paljud põhikooli-ealised lapsed käivad internaatkoolis ja on Haibas vaid koolivaheaegadel ning nädalalõputi (osad lapsed ka vaid kord kuu paari jooksul). Paratamatult tekib olukord, kus lapse seosed kõigi teda kasvatavate täiskasvanutega on nõrgad ning pealiskaudsed. Haiba peresüsteemis on igal perel 5 kasvatajat, kes töötavad 24-tunniliste vahetustega. Seega on tõenäosus, et erinevatel nädalavahetusel on lapsel kokkupuude samade inimestega suhteliselt väike. Töötajate jutu järgi võivad lapsed probleemide korral nendega ka töövälisel ajal ühendust võtta, kuid see tähendab, et probleemide puudumise korral võib juhtuda, et laps „oma“ kasvatajat pikka aega ei näegi. Ka Töölepingu seadus ei näe ette niisugust töökorraldust, mille puhul lisaks tööajal tehtavale tasustatud tööle on töötajal kohustus töövälisel ajal tasuta töökohustusi täita.

Lisaks lastekodus olevale 5 kasvatajale on lapsel ka internaadis viibimise ajal koolipoolsed kasvatajad, kellega tal tuleb harjuda ning kohaneda. Üks lastekodu töötaja sõnas vestluse käigus nagu möödaminnes, et Kaelase koolist ei taha lapsed sageli nädalavahetuseks koju sõitagi. See ei tähenda, et Haibal oleks halvem, küll aga annab märku sellest, et lapsed väsivad pidevast reisimisest ära ning vajavad pikemaid rahulikumaid perioode. Sellest oleks abi nende keskendumisvõime parandamiseks, see aga omakorda võimaldaks paremaid õpitulemusi saavutada.

Isegi täiskasvanud terve närvisüsteemiga inimestel, kes oma ameti tõttu peavad palju liikuma ning elama erinevates hotellides ja ühiselamutes, ilmnevad sageli pidetusest tingitud stressiilmingud. Asenduskodusse sattuvad lapsed on enamasti varasemast kaootilisest elust ja traumeerivatest kogemustest tulenevalt närvisüsteemi häiretega. Pidev pendeldamine erinevate elukohtade vahel, kohanemine üha uute ja uute lapse üle võimu omavate täiskasvanutega on väga kurnav. Lisaks on tarvilik kohaneda ka uute ja uute eakaaslastega, kes samuti võivad lapse elust ootamatult kaduda. Seesugune elukorraldus mõjutab last elama „üks päev korraga“, kasutama mistahes võimalust lõõgastuda või meelt lahutada „siin ja praegu“ ning ei soosi mingil viisil ei vastustunde arenemist ega lähedaste suhete tekkimist mistahes inimestega. Tugevast stressist tingitud ebameeldivate kehaliste seisundite leevenduseks kasutavad täiskasvanud inimesed mitmesuguseid lõõgastavaid aineid: rahustid, alkohol, sigaretid, seks jne. Lapsed kalduvad täiskasvanuid jäljendama ning teevad sedasama. Olen teadlik, et tegemist on peaaegu kõiki Eesti laste hoolekandeesutusi puudutava probleemiga. Kardan, et niikaua kui hoolekandesüsteem ise on korraldatud praegusel viisil hooldatavatele tugevat stressi tekitaval kujul, ei ole mingit olulist efekti ka sõltuvusainete tarvitamise vastastel meetmetel.

Et lapsel mingi lähedane suhe ikkagi olemas oleks, on Haibas kasutusel „oma kasvataja“ süsteem. Lapsed saavad ise „oma“ täiskasvanu valida. Jutuajamisel selgus, et kõige populaarsemal „omal“ on kaheksa hoolealust. Tundub vähetõenäoline, et kõigi kaheksa lapsega oleks antud kasvatajal hingeliselt väga tihe side tekkinud ning laste valik seotud selle sideme olemasoluga. Tõenäoliselt on populaarsuse põhjusteks ühelt poolt optimistlik ja positiivne inimlik olek ning ka oskus „oma“ lastele tulemuslikult vajaminevad asjad „välja ajada“. Ehk: teiste laste head kogemused ühe või teise inimesega annavad impulsi järgmistele sama valikut teha. Ühelt poolt on lastele valikuvõimaluse andmine igati positiivne valikuoskuse ja otsustusvõime arendamise seisukohalt, teisalt tekib aga olukord, kus üks inimene on üle koormatud ja ei jõua paratamatult iga lapse hingeellu kuigi sügavalt süüvida. Lapsed omakorda ei tahagi asenduskodu personali omaks võtta (mitme töötaja sõnutsi „elavad nagu hotellis“) ning pealiskaudsed suhted sobivad neile hästi. Tõeline kiindumus suhe on riskantne: kui kellestki tõesti hoolida, siis võib ka haiget saada. Lastel on lihtsam elada üks päev korraka kellestki (ka iseendast) eriti hoolimata. Paraku on kiindumusest tingitud õnnetunne üks inimese vaimse tervise olulisemaid osi. Kui laps ei ole õppinud seda kogema, siis ei ole ka tema toimetulek täiskasvanuna kuigi tõenäoline, seda eriti lähisuhtepartnerina ja lapsevanemana.

Kui Haiba lastekodu lähedal asuv Kernu kool tõesti suletakse, siis jääb nädala sees Haibal elavaid lapsi tõenäoliselt veelgi vähemaks. Tekib olukord, kus nädala sees võib peres, kus töötab 5 täiskohaga kasvatajat, viibida vaid 1-2 last. Nädalalõpul üle Eesti kokku sõitvate laste saabumine tekitab suure muutuse ning kõik asukad asuvad muutusega kohanema. Enne kui see protsess läbi saab, sõidab enamik perest jälle laiali ning kõik hakkavad kohanema uute oludega. Lisaks majanduslikule ebaefektiivsusele on niisugune elukorraldus ka laste arenguliste huvidega vastuolus. Soovitaksin kõigil Haiba lastekodu käekäigu eest vastutavatel inimestel tõsiselt mõelda lastekodu tulevikukavade üle. Lastel (ja ka täiskasvanutel) oleks tarvilik teada, mis toimub nende elus aasta-kahe-kolme pärast. Enesejuhtimise oskuste kujunemiseks on hädatarvilik see, et lapsel oleksid selged need raamid, mille sees nad saavad omaenda otsuseid vastu võtta. Ebasabiilses keskkonnas sõltub kõik teistest inimestest ja juhustest ning laps ei saagi oskusi, mis võimaldaksid tal täiskasvanuna oma elu iseseisvalt kontrolli all hoida.

Külaskäigul tuli ilmsiks ka lastekodu juhataja selge ülekoormatus. Kuna igal lapsel on 5 kasvatajat, lisaks seosed teiste spetsialistidega nii lastekodus kui väljaspool seda, siis koguneb kokku väga suur hulk informatsiooni, mida peredes kasvatajate koosolekutel ka omavahel jagatakse. Kogu see info koguneb juhatajale, kes ainsana valdab teadmisi lastekodu kui terviku igakülgse (nii majanduslikke kui emotsionaalseid kui juriidilisi jne nüansse puudutava) olukorra kohta. Lapsega Haiba lastekodust väljaspool lahendatavate probleemide korral on juhataja tihti ainus, kellel on pädevust kokkuleppeid sõlmida ning otsuseid vastu võtta. Seega tegeleb juhataja palju ka selliste probleemidega, mis puudutavad vaid üht konkreetset last. Tööajast jääb kindlasti napiks: probleemid lastega tulevad nii öösiti kui puhkepäeviti. Töötajate ja juhataja enda kirjeldustest olukorra kohta nähtus, et põhiline aeg ja energia kulub „tulekahjude kustutamisele“. Organisatsiooni arendamisele üldisemalt ja pikemas perspektiivis ei jätku lihtsalt aega.

Selged ülekoormuse ja stressi märgid (kõrgenenud emotsionaalsus, pidev kõrge lihaspinge - tahtmatud mikrotõmbused lihastes jne) olid nähtavad kõigi juhtkonna liikmete juures. Läbipõlemine on lastega töös eriti ohtlik, sest läbipõlenud töötaja muutub tuimaks, ükskõikseks ning küüniliseks. Mitmete läbipõlenud töötajate koondumine ühte

lasteasutusse tekitab seal samasuguse lastele ohtliku olukorra, mille eest on neid oma bioloogilistest vanematest eemaldamisega püütud kaitsta.

Töötajate seisundi stabiliseerimiseks oleks ka neil vaja kindlustunnet tuleviku suhtes, positiivseid eesmärke, mille nimel koostööd teha ja ka rutiinseid meetmeid omaenda elu ja tegevuse mõtestamiseks (näiteks personaalne supervisioon lisaks lastega tehtava töö superviseerimisele), samuti meetmeid meeskonnasuhete (Haibal küll rohkem naiskonna) toetamiseks. Lastekodu tulevikukava välja töötamiseks ei piisa kindlasti omaenda personali pingutustest, vaid vaja on nii riigipoolset kui ka teiste ühiskonna valdkondade (KOV-d, meditsiinisüsteem, haridussüsteem, politsei, aga ka majandusinimesed) osalust.

Esmaabina oleks vajalik töötajate omavahelistes suhetes tekkinud pingete leevendamine, kuid see üksi ei lahenda ülekoormuse ja läbipõlemise tekkimise probleeme pikas perspektiivis.

2. Lapse ettevalmistus võimetekohaseks toimetulekuks täiskasvanuna.

Lisaks lapse füüsilisele ellujäämise tagamisele on täiskasvanuna täisväärtusliku ühiskonnaliikmena toimetulekuks tarvilikud teatavad teadmised, oskused ja vilumused. See põhimõte on aluseks Lapse Õiguste Konventsiooni 29. artiklile ja ka Eesti Põhiseaduse § 37, mis sätestavad õiguse põhiharidusele ja lapse kohustusele see haridus omandada.

Haiba lastekodus on mitmeid lapsi, kelle soov õppida on puudulik, kelle hariduses on juba enne lastekodusse sattumist suuri lünki ja kelle erivajadused nõuavad hariduse omandamise toetamiseks erilisi meetmeid. Et lastele sobivat arengukeskkonda pakkuda, on Haiba lastekodus tööle võetud abiõpetaja, leitud osadele lastele võimalusi õppida nende erivajadust arvestavas koolis ja tehakse koostööd koolides töötavate pedagoogide ning tugipersonaliga. Kavas on hakata kasutama psühhoterapeudi teenust. Lastekodu töötajad püüavad oma võimaluste piires kindlustada ka selle, et lapsed koolis käiksid.

Jutuajamistest selgus, et sellest kõigest jääb mitmete laste puhul siiski väheks. Osa lapsi küll lahkub lastekodust, kuid ei jõua kooli (lähevad maantee äärde ja hääletavad Tallinna „hängima), osa lahkub koolist enne kui õppetöö lõpeb. Vanematest lastest on mõned harjunud lastekodust ilma loata lahkuma suvalisel ajal. Mitmed töötajad mainisid, et lastekodus on küll kodukord, aga see ei kehti, kuna kodukorra tagamiseks puuduvad abinõud.

Lastekodu töötajad püüavad hoida sidet koolidega, kus kasvandikud käivad. Keerulisemate juhtumite puhul on kontaktid igapäevased. Energia, mis kogu sellesse tegevusse pannakse, on aukartustäratav. Selles tegevuses aga tundub mõnikord lähieesmärk (mõne konkreetse hinde parandamine, klassi lõpetamine) varjutavat kaugema: et laps ikkagi saaks hariduse, mis võimaldaks tal tulevikus teha endale heaks eluks sobivaid valikuid. Siinkohal mõtlen praktikaid, kus veerandi- või aastalõppudel suheldakse õpetajate eesmärgiga „tunnistus korda saada“, ehkki lapse teadmised tegelikult positiivsete hinnetega tunnistuse saamist kuidagi ei õigusta. Laps teeb niisugusest olukorrast järelduse, mille kohaselt pole oluline, mida ta teeb vaid see, kes tema eest „räägib“. Ehk: seos lapse enda tegemiste ja tulemuse vahel jääb lapsele ähmaseks, küll aga õpib ta seda, et kui leida endale piisavalt tugeva autoriteediga kattevari, siis pole ise oma

tegude tagajärgedega vajagi kokku puutuda. On selge, et niisugune hoiak täiskasvanuelus iseseisvat toimetulekut ei toeta

Murelikuks teeb mitme spetsialisti hoiak, mille kohaselt aitaks olukorra paranemisele kaasa vaid täiustatud sunnivahendite valik. Tundub nagu ootaks personal seda, et ühel päeval hakkavad lapsed kõiki reegleid kuulekalt jälgima ning siis hakkab ka kogu lastekodu töö vilja kandma. See arvamus on paraku vastuolus arengupsühholoogia põhitõdedega, mille kohaselt kogu teismee üs normaalseid arenguid on kasvava inimese vajadus panna ennast täiskasvanute vastu proovile, laiendada oma piire ja vabadusi. Iga kasvav inimene püüab omaenda vabadust ja võimalusi suuremaks venitada ja vastavalt tema võimete ja oskuste kasvule väheneb vanemate ja hooldajate osa tema otsustes ning suureneb tema enda oma. Kui täiskasvanud hoolekandjad annavad järele liialt kergesti ja palju, siis on see märk hoolimatusest (laps saab liiga vara võimu otsuste üle, mille tagajärgi ta ette näha ei suuda). Teisalt on normide liigne jäikus (hoolekandjatega pole võimalik läbirääkimisi pidada ja seeläbi ka areneda) arengutakistus. Niisiis on igal teismelisel vajadus individuaalse lähenemise järele. Püüe kõiki probleeme ühe ja sama normatiivse lähenemisega lahendada muudab lastekodu sarnaseks pigem laagri kui koduga, kus reegleid ja norme tõlgendatakse ning kohandatakse vanemate poolt enamasti vastavalt lapse eripäradele. Karistussüsteemi arendamise asemel oleks otstarbekas sagedamini ette tulevate rikkumiste puhuks välja arendada reageerimissüsteem. Iga laps peaks teadma, et kui ta teeb midagi enesele ja/või teistele kahjulikku, siis hoolitakse temast nii palju, et probleemiga tegeldakse järjekindlalt, aga respektierival viisil.

Otsus laps bioloogilisest perest eemaldada tähendab enamasti seda, et lapsel on piisav vanemlik hoolekanne puudunud pikka aega. Seetõttu on laps muutunud sõltumatuks, õppinud kuidagi täiskasvanute abita toime tulema ja tihti võtnud ka pöördrolli: muutunud oma vanema(te) hoolekandjaks. Ühelt poolt on see raske koorem, teisalt aga võimutunde ja vabaduse allikas. Lastekodus peaks laps muutuma tagasi „lapse“ rollis olijaks. Kes aga juba suurema enesemääramisõigusega harjunud, see ei taha oma õigusi ning vabadust enam käest anda.

Mitmetel lastel on olnud nii otse kui oma bioloogiliste vanemate kaudu tegemist olnud õigusorganitega. Kriminaalses subkultuuris nähakse ühiskonna esindajaid vaenlastena, kelle suhtes pole ükski käitumine (valetamine, vargused, tüssamine, ärakasutamine) ebaeetiline. Tuleb ette olukordi, kus lapsed provotseerivad lastekodu personali vangivalvuritena käituma. Kui täiskasvanud selle provokatsiooniga kaasa lähevad, siis tekib olukord, kus kaks vaenulikku gruppi- lapsed ja personal- peavad omavahel lepitamatut võitlust. Võimu kuritarvitamine ja vägivaldne käitumine on seesuguses olukorras kerged tekkima. Kui mõni laps olekski nõus „normaalselt“ käituma ja elama, siis tõlgendaksid teised lapsed seda vaenlase poole üle jooksmisena ning antud laps sattuks teiste kiusamise objektiks. Tundub, et Haibas niisugune olukord ongi tekkimas (või mõneti ka juba tekkinud). Üks inimestest, kes antud protsessist siiani suhteliselt puutumata on jäänud, tundub olevat majas töötav töömees. Kuna tema ei ole „liitunud“ kummagi leeriga vaid suudab oma töid-tegemisi iseseisva täiskasvanud inimesena toimetada, siis tunnevad lapsed tema suhtes respekti. Oma osa on kindlasti ka asjaolul, et poiste jaoks on ta väheseid täiskasvanud mehi, kes oma eluga hästi hakkama saab ja keda nad saavad täiskasvanud eluga toimetuleva mehe mudelina kasutada. Lapsed on ju looduse poolt programmeeritud kohanduma täiskasvanute maailma ning eduka täiskasvanu jäljendamine on üks efektiivsemaid õppimisviise üldse.

Nii suure kui väikese ühiskonna toimimise eelduseks on veendumus, mille kohaselt teatud normide ning reeglite täitmine muudab kõigi selle ühiskonna liikmete elu paremaks. Lastekodusse sattunud lastel pahatihti niisugust veendumust ei ole. Selle tekkimiseks on vaja uuesti ja uuesti korduvat positiivset kogemust. Sõjaseisukord paraku kinnitab lapsele vastupidist: mida rohkem probleeme tekitab, seda rohkem temaga arvestatakse, seda rohkem individuaalset lähenemist, seda rohkem ka autoriteeti omaealiste hulgas. Karistusmeetmete arendamise asemel oleks otstarbekam arendada välja paindlik ja iga lapse eripära arvestav positiivse käitumise kinnitamise meetmete süsteem. Kui personali kogu aeg ja energia kulub negatiivse ilmingutega toimetulekule, siis on seda muidugi raske teha.

Kokkuvõtteks:

Olukorras, kus riik laste hoolekandega seotud probleemid on suures osas omavalitsuste õlule jätnud ning laste- ja perepoliitika majandusvaldkonna kõrval vaid episoodilist tähelepanu saab, on Haiba lastekodu töötajate püüded oma kasvandike hea käekäigu tagamiseks olnud minu meelest märkimisväärsed. Paraku on lastekodu võimalused küllaltki piiratud ning tulemused ei rahulda ei lapsi, personali ega ühiskonda laiemalt. Ka personali stress (ning selle tulemuseks olnud ebaprofessionaalse käitumise juhtumid) on minu arvates suuresti tingitud soovist oma tööd hästi teha. Läbi saavad põleda need inimesed, kes enne on põlenud. Kahjuks võivad kestva stressi tingimustes toimuda inimese isiksuse nii suured muutused, et ta polegi võimeline enam kutsealal toime tulema. Selle ärahoidmiseks oleks vaja kiiresti midagi ette võtta.

Olles ka ise aastaid sotsiaalhoolekande süsteemis töötanud, saan aru, et rõhuv enamik Haibas tekkinud probleeme on sarnased teiste Eesti lastekodude probleemistikuga. Riigi poolt tehtud otsus asendada lastekodude süsteem hooldusperede süsteemiga on edumeelne, kuid praeguses olukorras, kus hooldusperesid on vähe ning nende ettevalmistus ebapiisav, jäävad lastekodud püsima veel pikaks ajaks ja vajavad arendamist.

Lastekodude võimetus lapsi nõutaval määral eluks ette valmistada ei ole probleemiks mitte ainult Eestis vaid ka teistes arenenud riikides. Olemas on kokkuvõtteid seni rakendatud praktikate efektiivsusest ja ka uute hoolekandeviiside tulemuslikkusest. Üks asjalik allikas on näiteks raamat *Achieving Positive Outcomes for Children in Care*, autoriteks R.J. (Sean) Cameron ja Colin Maginn kirjastuselt Sage aastast 2009 (uustrükk 2010).

Lugupidamisega
Tiiu Meres